

Den Bosch in zicht

Devote reizigers onderweg

Valentijn Paquay

Werner Paravicini's driedelig overzicht (1994-2000) van 'Reiseberichte' zoals die geschreven zijn in de late Middeleeuwen in Noordwest-Europa, biedt op een totaal van 247 overgeleverde verslagen acht notities waarin Den Bosch wordt vermeld.¹ Het betreft dus hooguit drie procent van alle bekende gevallen. Zouden Engelse reisverslagen die buiten het overzicht vallen, nog andere opleveren? Het lijkt weinig waarschijnlijk gezien de gebruikelijke plaatsen om het Kanaal over te steken.²

Van 'Nederlandse' origine zijn bij voorbeeld niet meer dan zeven verslagen overgeleverd.³ In dit artikel komen de oudste berichtgevingen die een gemeenschappelijke achtergrond blijken te hebben, aan de orde. In een volgende aflevering komen dan de jongere verslagen (tot ca. 1600), die ook van een andere aard zullen blijken (Erudiete passanten).

Trajecten

Op de overbekende Nederlandse reizen van kunstschilder Albrecht Dürer na, bekend dankzij zijn nauwgezet bijgehouden dagboeken, betreffen de bekende reisverslagen voor ca. 1540 allemaal pelgrimsreizen, vaak in groepsverband; bijna altijd naar het Heilig Land dan wel naar de Eeuwige Stad.⁴ Ook Bosschenaren hebben, vrijwillig of gedwongen, maar doel-bewust de gevaarlijke tochten naar het verre Palestina en Rome ondernomen uit religieuze motieven en als pelgrim herkenbaar gekleed. En passant kon men altijd nog andere bedevaartsoorden aandoen, offergaven achterlaten, souvenirs

Een van de zeer vele 15e-eeuwse pelgrimsinsignes die verzameld zijn uit de uitgegraven grond van het Loeffplein e.o. Tin-loden insigne van Sint Adrianus uit Geraardsbergen. De Romeinse officier Adrianus werd na zijn overgang tot het Christendom gevangen gezet en gemarteld. Zijn relikwieën werden overgebracht naar Geraardsbergen en trokken talrijke pelgrims. (Uit: H. Janssen en A. Thelen, 'Tekens van Leven', p. 166)

Vol angst voor schipbreuk en kapers scheepten pelgrims zich in. De 15e-eeuwse miniatuur toont een Vlaams schip (onderweg naar Jeruzalem) met pelgrims in nood. (Oxford, Bodleian Library)

(pelgrimstekens) aanschaffen of aflaten proberen te verwerven. Een bezoek aan het graf van Maria Magdalena te Saint-Maximin (Provence) stond in 1519 bij voorbeeld allereerst op het program voor een groep Zeeuwen. Eenmaal behouden teruggekeerd, verenigden pelgrims zich in menige stad tot devotionele broederschappen, die trekken vertonen van tegenwoordige reünistenclubs. Geridderde Jeruzalemgangers lieten zich portretteren met palmtak. De bekendste Bossche Jeruzalemvaarder is wel de handelaar Lodewijk Beys († 1519), die een graf kreeg in de Sint-Jan bij het daar nagebouwde Heilige Graf.⁵ Maar liefst twee keer had deze Loey de Heilig-Grafkerk in Jerusalem bezocht. Een Bossche dominicaan Jan Want, *procurator* (economisch directeur) van het klooster van 1519 tot zijn overlijden in 1558, nam de moeite verslag te doen van zijn tocht die nog geen jaar duurde en waarvoor hij 125 'ducaten' tegemoetkoming ontvangen had. Het blijkt het éni-

ge bewaard gebleven verslag door een Bosschenaar, wellicht bestemd voor een non in het naburige *Susterhuis*, de Zusters van Orthen achter de Hinthamerstraat.⁶ Een ander Bosch reisverslag naar het Heilige Land, dat zich eind vijftiende eeuw in een privé bibliotheek van een Brusselse kanunnik bevond, is niet meer te traceren en moet als verloren worden beschouwd.⁷

Nadat Want eerst zijn testament had laten opmaken, vertrok de dominicaan op 28 april 1519 naar Antwerpen, waar hij direct zijn financiën regelde; dan verder richting Mechelen en Leuven om langs de Bovenrijn dichter bij de eindbestemming te komen. Op de terugreis kwam hij eind oktober vanuit Keulen (per boot) via Kleef, Gennep en Oss weer thuis. Uit dankbaarheid voor zijn behouden terugkeer stak hij bij wijze van epiloog een lofzang af op zijn eigen stad, niet vrij van clichés. In het bijzonder prees de bedelmonnik de Bossche wonderbaarlijke Onze-Lieve-Vrouwe die hem op zijn reis in moeilijke momenten had bijgestaan.⁸ Na zijn wereldreis constateerde hij: *Zertogenbosche (...) een proper stadt van timmeringhe ende strate ende hebbende een proper kercke (...)*.

Alle andere, uit overgeleverde verslagleggingen

bekend geworden, reizigers kwamen in 's-Hertogenbosch terecht op doortocht. Dit lag uiteraard aan de route die ieder van hen koos om in Zuid-Europa te komen, afhankelijk of men ten westen (hier: twee gevallen) dan wel ten oosten (drie gevallen) van de Brabantse stad was vertrokken, dan wel dat men op terugreis was. Nog vóór het einde van de zestiende eeuw braken de traditionele stromen pelgrims over 's heren wegen af. Dan belandt men in het tijdperk van de meer autobiografisch getinte berichtgeving; een heel ander genre egodocumenten, waarover later meer.

Vanuit het Oosten

Een gebruikelijke route om vanuit het oosten naar het zuiden te komen volgde het tracé: Nijmegen – Den Bosch – Lier en dan dieper Brabant in. Pas vanaf de jaren-1480 zien we Antwerpen definitief op het reisschema verschijnen. Deze handelsplaats aan de Schelde werd door de Habsburgs-Brabantse hertogen bevoordeeld. Voor de oudere binnenlandse route stak men stellig per veerpont ter hoogte van Grave de Maas over, dan na Den Bosch in zuidelijke richting omhoog langs de 'vrijheid' Oisterwijk kwam men uiteindelijk in de stadjes Hoogstraten en Lier. De vroegst bekende reiziger die er getuigenis van aflegt deze Noord-Brabantse route te hebben ingeslagen, was Hans Porner, een vermogend burger uit Braunschweig diep in Nedersaksen. Op zijn terugreis vanuit het Heilige Land koos de boetvaardige financier eind augustus 1419 voor een tocht langs Brugge en Antwerpen (op zijn Noordduits: *Andorp*); vandaar

Onbekende heilige als pelgrim, Zuid-Duitsland ca. 1500. (Utrecht, Catharijneconvent)

Gezicht op Jeruzalem, de Heilige Stad. Miniatuur, ca. 1455. (Bibliothèque Nationale, Parijs)

via Hoogstraten (*Astrat*), naar Den Bosch en verder langs Nijmegen naar Deventer, knooppunt voor het verkeer met Westfalen en Saksen. De allereerste vermelding voor Den Bosch binnen dit 'genre' bij wijze van afstandstabel valt terloops: *Item XII [myle] to Andorp, v to Astrat, VII to Des Herteghen Busche, VI to Nimmeghen, (...).*⁹

Vanuit Zutphen vertrokken in 1479 Jacob Kreynck en zijn metgezel Dirk Vogel. Beide mannen met een klerikale achtergrond lieten het wel bij erg weinig woorden: *In den eersten dach und nacht weren wy toe Nymegen und des anderen nachts weren wy ten Bosch und tho Lier.*¹⁰ Vanuit Den Bosch belandden zij in één keer in Lier, waar weer overnacht werd; dan naar Mechelen en Brussel. In verband met het Romeinse jubeljaar 1450, toen een volle aflaat was te verwerven, begaf Johan I, hertog van Kleef (1448-1481), compleet met hofentourage, zich op weg naar Rome en verder naar het Nabije-Oosten.¹¹ Vanuit de residentie aan de Nederrijn ging hij eerst nog langs zijn bezit aan de Maas. Daar verbleef hij korte tijd op kasteel Ravenstein. Vervolgens ging hij op weg naar Den Bosch, en dan langs Breda, Mechelen en Brussel. Op zijn lange tocht door Europa trof hij collega-vorsten en andere hoge edelen.

Een heel ander soort reisgezelschap, een hoge diplomatieke missie vanuit het verre Bohemen, koos in 1466 trouwens voor deze landroute met een oversteek bij Grave om in Brussel terecht te komen. Blijkbaar maakte Den Bosch, waar zij ongetwijfeld hebben overnacht, geen bijzondere indruk; de Tsjechen deelden er niets over mee.¹² Als de Brabantse hertog in verband met een inhuldiging naar Den Bosch kwam, volgde hij rond 1400 meer dan eens deels deze weg in omgekeerde richting, uiteraard te paard en met een uitgebreid gevolg. Daarmee waren destijds twee dagen gemoeid; met Oisterwijk als halteplaats. Vanuit Den Bosch keerde hij dan direct om. In het toneelstuk *Mariken van Nieumeghen* verbleven de personages Emmeke en Moene, op weg naar Antwerpen, een paar vrolijke dagen in de stad: *nae des Hertoghen Bossche ghereyst, daer si sommige dagen bleven, teerende seer rijckelijc, voer een yegelijcken betalende die met hem lyeden quam eten oft drincken*.¹³

Vanuit het westen

Ook voor bedevaartgangers vanuit het westelijke kustgebied kende een tocht via Den Bosch blijkbaar voordelen. Het meest opmerkelijk is wel Jan van Doornik / Jean de Tournay, een burger uit Valenciën († 1499) (destijds graafschap Henegouwen; nu Noord-Frankrijk), die in februari 1488 met zakenlieden eerst naar Antwerpen wilde. Vervolgens koos de Henegouwer ervoor via Den Bosch naar Kleef en Keulen te reizen om zo verder de Rijn te volgen op weg naar Rome.¹⁴ Dat Hollanders en Zeeuwen op weg naar het zuiden 's-Hertogenbosch passeerden, ligt meer voor de hand. Op de terugweg over de vervaarlijke Mid-

dellandse Zee eenmaal in Triëst aan de Adriatische Zee veilig aangeland, was in 1519 een Zeeuws gezelschap naar eigen zeggen meteen (!) in Den Bosch en zo bijna thuis.¹⁵ Voor hen was de terugreis oninteressant om erover te berichten! Hollanders uit Leiden en Den Haag vertrokken in 1536 in groepsverband via Delft, Den Bosch en Geldern (Duitsland, achter Venlo) om verder langs de Rijn zuidwaarts te trekken.¹⁶ Zij kozen voor de Rijn-route, die anderen juist voor de terugreis prefereerden. De hierboven vermelde opkomst van Antwerpen trok deze categorie pelgrimsgangers aan en zorgde ervoor dat komend vanuit het westen 's-Hertogenbosch als doorgangplaats minder vanzelfsprekend werd. Direct valt op dat de Bossche Meierij altijd gemeden werd. Dwars over het midden-Nederlandse rivierengebied door te steken was destijds evenmin een gunstige optie.

Optekeningen

Vergelijking tussen al deze weinig gedocumenteerde reizen over de hoofdverbindingen maken het totaalbeeld zonder meer duidelijker. Al te kort door de bocht gaande reisbeschrijvingen laten zich op deze manier verfijnen en aanvullen: tussenliggende plaatsen zijn te reconstrueren. In voorgaande schets komt men opmerkelijk genoeg géén Spanjegangers tegen die toch massaal over de pelgrimsweeg ofwel *El Camino* naar het zuidwestelijke uiteinde van Europa trokken. Ook bij de toegezegde betalingen in de vorm van weddenschappen ter gelegenheid van bedevaartsplannen, vastgelegd voor de Bossche schepenvank, komt deze categorie reizigers niet voor.¹⁷ De minder gevaarlijke en korter durende tocht naar Santiago de Compostela nodigde minder uit tot verslaglegging. Den Bosch kende toch een belangrijke Sint-Jacobsbroederschap met een indrukwekkende eigen kapel annex gastenverblijf of 'gasthuis', gesticht in 1430. Bewijst dit al niet voldoende hoeveel pelgrims op weg naar Spanje de stad aandeden? Overigens waren massa's mensen steeds op weg naar talloze regionale bedevaartsoorden, waarvan de wonderbaarlijke Bossche O.-L.-Vrouwe er één onder vele was.

Talloze zakenlui uit de Nederlanden, eindeloos op handelstocht vol lichamelijke en financiële risico's en avonturen, voelden zich vooralsnog weinig geroepen hun wederwaardigheden aan het papier toe te vertrouwen. Dit in tegenstelling tot hun Italiaanse collega's met hun familiechronieken (*ricordanze*). Handelscontacten tussen het Oostzeegebied en de Nederlanden zorgden ervoor dat noordelingen uit Lübeck en Groningen via de 'Vlaamse route' Den Bosch aandeden.¹⁸ Op doorreis naar Hamburg om

Een meegebracht souvenir van het huisje boven het graf van Jezus in de Heilig-Grafkerk te Jeruzalem, 1550-1600. Gevonden in Amsterdam. (Utrecht, Catharijne-convent)

Middeleeuwse afbeelding van de omgeving van het pauselijk paleis in Rome, het latere Vaticaanstad. (Bibliothèque Nationale, Parijs)

in een handelsconflict tussen Holland en de Hanze te bemiddelen passeerde Johan, bastaard van Oostenrijk, toen bisschop van Brixen en later prins-bisschop van Luik, Den Bosch. Vanzelfsprekend onthaalde het stadsbestuur de bisschop op gepaste wijze.¹⁹ Andere reizigerspassages van uiteenlopend karakter moeten we uit onpersoonlijke rekeningen of nuchtere contracten afleiden. Het eerste type werd toch veelal opgesteld en bleef bewaard in hogere kringen.²⁰ Zo ging de hertog van Gelre tegelijkertijd als zijn hierboven genoemde Kleefse collega op pad naar Rome en Jeruzalem. Zij troffen elkaar zelfs en trokken gezamenlijk verder op. Van Gelderse zijde is alleen een onkostenspecificatie bekend.

Op een eenvoudiger niveau kennen we een bestel-

ling door een Annabroederschap in de Nederrijnse stad Kempen (bij Venlo) geplaatst te Antwerpen voor een omvangrijk altaarretabel.²¹ Een afvaardiging uit het Maasgebied ging het in de zomer van 1514 ophalen. Daarbij deden zij Den Bosch (*then Boischs*) tweemaal aan. De tweede keer mét het ingepakte retabelcasco en in gezelschap van de Antwerpse schilder, Adriaan van Overbeeck.

Tegenwoordig zijn reisverhalen een populair genre voor het massatoerisme. Reisverhalen vóór het einde van de zestiende eeuw kwamen meestal pas echt op gang als de Europeaan meer exotische streken bereikte. Uiteraard ieder met een eigen achtergrond en waarneming.²² Zo is Want, de Bossche predikheer, blijkbaar geografisch gefixeerd; overal vermeldt hij nuchter het aantal afgelegde 'mijlen', wat in tal van berichten valt te lezen. Toen ontmoetten het christelijke Westen en het islamitische Oosten elkaar in Venetië: de wereldhaven was het enige vertrekpunt voor Jeruzalem, waar zich jaarlijks rond tweehonderd personen meldden.²³ In dat opzicht trok Den Bosch niet onmiddellijk de aandacht; er bestaat ook geen enkele enigszins realistische afbeelding vóór Van den Wijngaerdes panorama-tekening (ca. 1550). De meeste passanten wijdden geen enkel woord aan de stad.

(wordt vervolgd)

Noten

- 1 W. Paravicini, *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters. Eine analytische Bibliographie* (Kieler Werkstücke Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters Bd. 5, 12, 14) (Frankfurt 1994-2000). Deel 1: *Deutsche Reiseberichte* ed. Christian Halm, 1994. Deel 2: *Französische Reiseberichte* ed. Jörg Wettlaufer e.a., 1999. Deel 3: *Niederländische Reiseberichte* ed. Detlev Kraack e.a., 2000. De bibliotheek van het Stadsarchief beschikt over de relevante delen resp. passages in fotokopie.
- 2 Systematische repertoria voor een grotere stad als verkeersknooppunt blijven een handzaam werkapparaat, zoals sinds lang beschikbaar voor Amsterdam: J. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850* (Amsterdam 1919), plus *Supplement* (1936); voor Antwerpen: J. Goris, *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen van de xvde tot de xxe eeuw* (Brussel 1940). Voor Den Bosch voldoet J. Koldeweij, *In Buscoducis 1* ('s-Hertogenbosch 1990) 20-29 niet in alle opzichten.
- 3 R. Lindeman, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw: een chronologische lijst* (Haarlem 1994): nr 1 Delft 1509-1525 pelgrimage Jeruzalem; nr 2 Friese ridders (omgeving Franeker en Bolsward, wellicht via een reis over zee beland in Antwerpen en van wie er een op Rhodos het leven liet) 1517 naar Palestina [Antwerpen-Brussel-Bergen]; nr 3 Want Den Bosch 1519, ook beschikbaar via Internet Dbnl.org; nr 4 Zierikzee 1519; nr 5 Gorkum 1525 Jeruzalem; nr 6 Gronings reisjournaal over verblijf in Duitsland; nr 7 bierbrouwersfamilie Delft 1561/2 Jeruzalem [via Rotterdam, Oudenbosch, Antwerpen; retour: Keulen, Maastricht, Antwer-

- pen, Zevenbergen]. Ook te raadplegen via Internet: www.egodocumenten.net.
- 4 Bij wijze van introductie op de eindeloze stroom aan literatuur: F. Vanhemelryck, *Kruis en wassende maan. Pelgrimstochten naar het Heilige land* (Leuven 1994); B. Wasser, *Pelgrimages. Bedevaartplaatsen van de Westerse Christenheid* (Nijmegen 1993); B. Wasser, *Nederlandse pelgrims naar het Heilige Land* (Zutphen 1983), vooral 147-155 met overzicht van verslagleggingen.
 - 5 Populaire schets: P. Boeren, 'Lodewijk Beys. Een 's Hertogenbosch Jerusalemvaarder', in: *Edele Brabant* jrg.4 nr 16 d.d. 1950 juni 30, pag. 6. H. Essink, 'Van bedevaarten en weddenscapen (1479-1500)', in: *Brabants Heem* 9 (1957) 108-111. Gebaseerd op Cuperinus *Kroniek* [ca. 1600] ed. C. Hermans (1846); vgl. Van Sasse van Ysselt, *Voorname Huizen* ('s-Hertogenbosch 1911-1914) deel 11. Vgl. J. Hezenmans, 'Reisverhaal van een kruisvaarder, uit de XIIIe eeuw', in: *Dietsche Warande* (1876) 351-368 die onterecht een Bosch auteurschap aanneemt.
 - 6 'Dit is die viage oft reyse geschiet by brueder Jan Want van der preken oorden in tertzogenbosch nae den heylighen lande (.).', in: *Limburg's Jaarboek* 3 (1896) 156-226; Boeren (1950) en idem, 'De bibliotheek van de Brusselse kanunnik Nicolaus Clopper sr (1472)', in: *Het Boek* 30 (1949/51) 175-225. Testamentaire geldschenking door Van Deventer; Wants testament d.d. 1519 maart 5; vgl. *Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis* ('s-Hertogenbosch 1908) 65 en 149-150. S. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland: bijdrage tot een monasticon* (Assen 1984) 115.
 - 7 P.C. Boeren, *Florarium temporum* ('s-Gravenhage 1951) 1-107 verwijst naar de boekencatalogus van Nicolaas Clopper, kanunnik van Sint-Gudele te Brussel († sept. 1472), nr 118. De vijf door Essink (zie noot 5) met naam genoemde Bosschenaren, vanaf de jaren 1489, komen als auteur niet in aanmerking.
 - 8 *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch*, 1381-1603, ed. H. Hens e.a. (Tilburg 1978) 660-670 nr 472-478 (continuatie) laat een kortstondige opleving zien in de periode sept. 1519 tot mei 1521.
 - 9 Enig beschikbare editie van de *Meerfahrt* L. Hänselmann: *Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen* 1874/75, 130-149, vooral 125 (inleiding) en 147 (citaat).
 - 10 *Reis naar het midden van de wereld. Jacob Kreyneck en Derk Vogel op bedevaart naar Jerusalem in het jaar 1479*, ed. R. Gaspar (Dieren 2005). Vgl. M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalen-de historische bronnen uit de middeleeuwen: heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s-Gravenhage 1981) nr 292; Wasser (1983) 148.
 - 11 Paravicini a.w., dl. 1 p. 110-113 nr. 43.
 - 12 G. Tetzl en Schaseck, *The Travels of Leo of Rozmital*, ed. M. Letts (Hakluyt Society 11-108), (Cambridge 1957). Zie *Bosche Bladen* 9 (2007) 88.
 - 13 M.C.A. v.d. Heijden, *Hoort wat men u spelen zal. Toneelstukken uit de Middeleeuwen* (Spectrum van de Nederlandse letterkunde 5), (Utrecht 1968) 283-354. Zie ook Internet Dbnl.org / Mariken van Nieuwmege. Alle edities gaan terug op een anonieme postincunabel gedrukt in Antwerpen omstreeks 1515 (totaal 1140 versen), waar in vier regels de naam Den Bosch valt. Met dank aan collega Jan Buiks voor deze aanwijzing.
 - 14 Een van de weinige beschikbare studies: L. Polak, 'Un récit de pèlerinage de 1488-1489', in: *Le Moyen Age* 87 (1981) 71-88, vooral 74.
 - 15 Paravicini a.w., dl. 3 nr. 32.
 - 16 Idem, dl. 3 nr. 40.
 - 17 N. Ohler, *Pilgerstab und Jakobsmuschel. Pilgerfahrt im Mittelalter und Neuzeit* (Dusseldorf 2000); Ned. vertaling: *Pelgrimsstaf en Jakobsschelp. Pelgrimstochten in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* (Averbode 2001). Vgl. M. Dann e.a., *The Pilgrimage to Compostela in the Middle Ages* (New York 1996); K. Herbers, *Jacobus – Der Heilige Europas. Geschichte und Kultur der Pilgerfahrten nach Santiago de Compostela* (Dusseldorf 2007). Vgl. tentoonstellingscatalogus: *Santiago de Compostela. 1000 Jaar Europese bedevaart* (Gent 1985). Sinds J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten* (Meppel 1978) heeft de auteur er een oeuvre aan gewijd; *Santiago de Compostela: pelgrims door de eeuwen heen* (Utrecht 1985); aldaar wegenkaarten (minder betrouwbaar). Zie ook zijn verzamelde studies: *Een profane pelgrimage naar de middeleeuwen: opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (Hilversum 2005) vooral 35-82 en 55; kaart m.b.t. Paravicini nr 40.
 - 18 *Hansische Handelsstrassen* (Keulen 1967), (Quellen und Darstellungen Neue Folge xiii); 3 dln., vooral Deel 1, 477-478 en 487; recapitulerend: 1425 en 1516 Lübecks gezantschap naar Antwerpen langs Nijmegen – Grave – 's-Hertogenbosch – Tilburg – Hoogstraten; Groningse syndicus/stadspensionaris op terugreis vanuit Antwerpen: Hoogstraten – 's-Hertogenbosch – Nijmegen. Aldaar, 487 gepubliceerd in: *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehr im Mittelalter*, ed. B. Kuske (Bonn 1917), deel 11, 899 leveringscontract vanuit Ulm naar Bergen op Zoom '(...) und so vort an die Rynstrasse bis zome Bussche (...)'. C. Sloomans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565* (Tilburg 1985), deel 1, 231-269 betreffende de landweg richting Bergen via Cromvoirt, Loon op Zand, Dongen, Breda. Vgl. J. Melssen, 'Op reis rond het midden van de 16e eeuw', in: *'t Gruun Buuske* 21 (1992) 62-67 [ca. 1570 Eindhoven naar Woudrichem, naar boedelrekening in ora Breda].
 - 19 R.A. van Zuylen, *Inventaris* 1, 502 naar stadsrekening 1533/34 (GAHT, OSA, inv.nr 1385), cap. 92.
 - 20 Over reizen in het algemeen - na de negentiende-eeuwse literair-romantische traditie (zoals D. Enklaar, *Varende luyden: studien over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden*, Assen 1956; H. Wadell, *Vaganten in de middeleeuwen*, Utrecht 1968) vooral: N. Ohler, *Reisen im Mittelalter* (München 1986, jongste herdruk 1991); Eng. vertaling: *The Medieval Traveller* (Woodbridge 1989); *Unterwegs im Spätmittelalter*, ed. P. Moraw (Zeitschrift für Historischen Forschung-Beihefte 1), (Berlijn 1985); M.W. Labarge, *Medieval Travellers. The Rich and Restless* (Oxford 1982; herdruk 2005).
 - 21 H. Hurt, *Künstler und Werkstatt der Spätgotik* (Augsburg 1925; herdruk Darmstadt 1967), bijlage xvi naar *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 25 (1873), 207-217. Zie jongste studie G. Hoffmann, 'Der Annenaltar des Adrian van Overbeck in der Propsteikirche zu Kempen. Werk und Werkstatt eines Antwerpener Manieristen' in: W. Hausmann en G. Hoffmann (eds.), *Spätgotik am Niederrhein* (Keulen 1998) 117-295.
 - 22 Zie voor het middeleeuwse (literaire) genre: *Lexikon des Mittelalter* vii (1995), kol. 672-680 *Reisebeschreibungen*. J. Richard, *Les récits de voyage et de pèlerinage* (Typologie des Sources), (Turnhout 1981).
 - 23 Vgl. A. Denke, *Venedig als Station und Erlebnis auf den Reise der Jerusalem-pilger im späten Mittelalter* (Remshalden 2001). In dit verband moet het Alpengebergte, anders dan de moderne romantische fascinatie, eerder in negatieve zin indruk hebben gemaakt.